

Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ
Филозофски факултет
Београд

БОГОРОДИЦА БЕЗДИНСКА И ВЕРСКО-ПОЛИТИЧКИ ПРОГРАМ ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА IV ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: У раду се истражује природа сукоба између патријарха Арсенија IV Јовановића и братства манастира Бездина, који је избио поводом преноса чудоторне Богородичине иконе у митрополијско средиште у Карловцима 1743. Расположиви извори показују да је избегли пећки патријарх намеравао да од чудотворице направи заштитницу свог трона и целокупног нација. Због тога се око њеног култа уобличава сложен барокни ритуал, којим је руководио дворски свештеник, који је истовремено вршио и дужност церемонијал мајстора. Одлуком царице Марије Терезије, икона је након патријархове смрти враћена у манастир 1748. У исто време је по налогу Синода направљена копија чудотворне иконе, али она није успела да достигне углед оригинала.

У средишту барокне маријанске побожности било је поштовање Богородичиних чуда и њених чудотворних икона. Због тога се и у црквама Карловачке митрополије, установљене након Велике сеобе 1690, успоставља поштовање великог броја Богородичиних чудотворца.¹ Најугледнија међу њима била је чудотворна Богородица Бездинска. Ову икону, реплику Богородице Владимирске, донео је из Кијева монах Пај-

¹ О чудотворним иконама Карловачке митрополије и њиховој улози у барокној маријанској побожности: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 356-359.

сије Грк (1698–1737) у пролеће 1727.² Она је по одобрењу митрополита Мојсеја Петровића привремено смештена у београдску Саборну цркву, а потом пренесена у обновљени манастир Винчу. Након поновног продора Турака у Србију 1739, избегли винчански монаси су се сместили у банатски манастир Бездин, поневши са собом и чудотворну икону. Неколико година касније она је по налогу Арсенија IV Јовановића пренесена у Карловце, што је довело до дуготрајног спора између патријарха и бездинског игумана Теодосија Веселиновића.

На пренос чудотворице у Карловце и спор који се из тога изродио скренуо је пажњу бездински јеромонах Сергије Шакрак-Нинић пре више од једног века.³ Важност овог подухвата за разумевање верско-политичке историје Карловачке митрополије уочио је Милутин Јакшић у монографији о патријарху Арсенију IV Јовановићу, али се њиме нешто више позабавио тек у студији о црквено-народним саборима из 1748. и 1749.⁴ Неколико фактографских података о спору обелоданио је потом Иларион Зеремски у монографији о банатским манастирима.⁵ Јакшић и Зеремски овај догађај нису дубље коментарисали,⁶ а о њему су каснији истраживачи исказали само узгредна, али опречна мишље-

² Подаци о раној повести Богородице Бездинске налазе се на почетку Пајсијевог *Поменика манастира Винча*, који је објављен у: И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, Старице IV–2 (1887), 35–38. Пајсије је основне податке о својој биографији дао визитационој комисији митрополита Викентија Јовановића, која је посетила манастир Винчу 29. августа 1733. Извешај визитационе комисије објављен је у: Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)*, Споменик СКА LI, други раз. 44 (1914), 167. О икони Богородице Владимирске постоји обимна литература. Упутна синтетичка студија у којој су прокоментарисана ранија истраживања: М. Татић-Ђурић, *Богородица Владимирска*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 21 (1985), 29–50.

³ Он је у манастирској архиви пронашао бројна документа везана за овај спор и делимично их препричао у: С. Шакрак-Нинић, *Српске старине из архиве манастира Бездина*, Глас истине VII (1890), 123–124, 141–142, 172–174.

⁴ М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, лекције из историје Карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899, 239–240; Исти, *Два српска сабора (1748. и 1749.)*, *Прилози историји Карловачке митрополије*, Богословски гласник I–1 (1902), 95–97.

⁵ И. Зеремски, *Српски манастири у Банату, њихов настанак, пропаст и одношај према Румунима*, Сремски Карловци 1907, 104–105.

⁶ Тако Милутин Јакшић сматра да је то био само један од „непотребних и штетних сукоба“ патријарха Арсенија IV Јовановића. Упор.: М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, 240.

ња.⁷ Међутим, сачуван је низ извора, који у пуној мери могу поуздано да расветле сложену природу овог спора и покажу да је избегли поглавар српске цркве намеравао да од чудотворице направи заштитницу целокупног национа, који је четрдесетих година XVIII века био обједињен једино његовом патријаршијском влашћу.

I

Промишљеност патријарховог подухвата открива већ и сама одлука да бездинску чудотворицу пренесе у Карловце 1743. Управо те године приводили су се крају дуготрајни патријархови напори да код дворских власти у Бечу издејствује потврду *Привилегија* на којима се заснивао статус српске цркве и народа у Хабзбуршкој монархији. Због ових послова су народни депутати боравили у Бечу, од 29. септембра 1742, до 20. октобра 1743.⁸ *Привилегије* су коначно потврђене 24. априла исте године, а потом је одобрено и одржавање црквено-народног сабора на коме је требало да буду обнародоване и штампане.⁹ Боравак депутата у Бечу, предвођених горњо-карловачким епископом Павлом Ненадовићем, искористио је Арсеније IV Јовановић и за утврђивање свог личног статуса. Након *Привилегијама*, његова патријаршијска титула потврђена је и 21. октобра 1741.¹⁰

⁷ Д. Медаковић, *Барокне теме српске уметности – I Богородица од седам жалости*, у: *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976, 258–259; Б. Вуксан, *Идеје реформе и појава бакореза код Срба у XVIII веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду XVI (1989), 217.

⁸ Патријарх са њима одржава сталну преписку: Д. Руварац, *Кореспонденција патријарха срп. Арсенија IV (Шакабенте) од 29. септ. 1742. до 20. октобра 1743*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије II (1912), 67–76, 111–115, 142–151, 177–185, 200–208, 310–320, 343–352, 370–382.

⁹ Марија Терезија је потврдила *Привилегије* прво преко Тајне дворске канцеларије 24. априла 1743. Оне су 18. маја потврђене преко Угарске дворске канцеларије, а 4. јула исте године преко Дворског ратног савета. Патријарх се захваљује царици за потврду *Привилегија* 22. јула 1743. Одржавање црквено-народног сабора царица је одобрила преко Дворског ратног савета 26. јуна исте године. Сабор је отворен 22. јануара наредне године. За хронологију догађаја: М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, 67, 70, 74, 80. – Прва тачка на црквено-народном сабору било је објављивање конфирмације *Привилегија*. Упор.: Д. Руварац, *Народни сабор 1744. Прилог за историју српских сабора*, Српски Сион XIII (1903), 375–378, посебно 376; Исти, *Мњење угарске Дворске канцеларије о закључцима народног сабора од 1744. године*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије II (1912), 362–370.

¹⁰ За потврду патријархове титуле: Д. Руварац, *Народни сабор од 1744. Прилог за историју српских сабора*, Српски Сион XIII (1903), 586–587, где је објављен оверени препис оригиналне дипломе Марије Терезије.

У току догађаја који су претходили потврди *Привилегија* и патријархове титуле, пренесена је и бездинска чудотворица у Карловце. Био је то један од низа подухвата који је требало да уздигне углед централне црквене институције и потврди лични ауторитет избеглог патријарха. Арсенију IV Јовановићу је било познато да је већ београдско-карловачки митрополит Мојсеј Петровић засновао култ ове иконе.¹¹ Од примарне важности за установљење култа био је свечани пренос чудотворице из београдске Саборне цркве, полагање у обновљени храм манастира Винче и утврђивање дана њеног прослављања.¹² Овај торжествени догађај Пајсије Грк описује у *Поменику манастира Винче* на следећи начин: „пакиже прошедшимъ двоимъ летомъ съ благословеніемъ господина Архиепископа Моисея, изнесохомъ вишеименоватую икону из съборніе церкви белградскіе и принесохомъ съ великою иѣстію съ литією священници, и діякони съ евангеліемъ, съ кадилницахъ, священници съ свещами и прочи христіани велики и мали опще народне съ псалми и песньми поюще, и положихомъ иу више именовати монастирь Винчю въ лето господне 1729. юлія 2. на положеніе ризи пресвете Богородици.“¹³ Опис свечаности показује да је она била уобли-

¹¹ За патријарха је, у складу са рационалистичким схватањима чуда и чудотворности, исказаном у *Духовном Регуламенту* Теофана Прокоповича, било важно да је икона Богородице Бездинске већ имала утврђен статус чудотворице. Наиме, барокна побожност је често критички гледала на објављивање чуда, и подвгавала их је провери. Тако је патријарх убрзо по преласку у Карловце забранио свештеницима да посећују места „због чудеса слављена“ која нису саборно засведочена. Упор.: М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, 211. — За слична схватања у одредбама *Духовног регуламента* упор.: *Духовный регламентъ*, Санктпетербург 1820, 50, где Духовни синод налаже епископима да проверавају чудотворна објављивања при иконама, кладенцима и изворима.

¹² У конституисању култа чудотворних икона, као и реликвија, њихов пренос и полагање су били важан ритуални чин, коме је придавана важност и у барокној култури: G. Wolf, *Kultbilder im Zeitalter des Barock*, у: *Barockkunst in Deutschland und Österreich*, Zeitschrift des deutschen vereins für kunstwissenschaft 43/1 (1989), 404. Пракса свечаног преноса реликвија може се пратити још од времена раног хришћанства: A. Lenger, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995, 11–26. За античке корене ове праксе: P. J. Holliday, *Roman Triumphal Painting: Its Function, Development, and Reception*, The Art Bulletin LXXXIX–1 (1997), 130–147. Упор.: S. Spain, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, Dumbarton Oaks Papers XXXI (1977), 294–302, где се указује на политичку димензију овог чина, који се задржава и у каснијим епохама.

¹³ И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, 37.

чена по угледу на сличне процесије организоване у то време у руској цркви у част чудотворних икона, где је редослед учесника био прописан одредбама Духовног синода.¹⁴ Митрополит Мојсеј Петровић имао је важну улогу и у завршном уобличавању култа чудотворне иконе. Његовом одлуком 2. јули је проглашен за дан када се свеноћним бденијем и литургијом прославља помен преноса чудотворице и њеног полагања у храм манастира Винче. Установљавањем празника посвећеног чудотворној икони, њено поштовање је добило неопходне форме институционализованог култа.¹⁵

Одлука патријарха Арсенија IV Јовановића о преносу чудотворне иконе у центар нација, ма колико била самовољна и насилна, није превазилазила оквире политике понашања која је била веома стара и добро позната. Могуће је навести низ примера о преношењу чудотворице из провинцијских културних места у верска и политичка средишта. Исту судбину је имала и Богородица Владимирска, која је из Кијева пренесена у Владимир, а потом у Москву. Оваква политика понашања била је легализована и у Хабзбуршкој монархији. У барокним верско-политичким програмима монархије, па и целокупног католичког света, Богородица је истицана као небеска заштитница у борби против Турака. Она је била *Auxilium Christianorum* већ у бици код Лепанта, а њене чудотворне представе се истичу у први план у противтурској про-

¹⁴ Уредбе московских митрополита и Духовног синода о свечаним процесијама из првих деценија XVIII века објављене су у: Н. Розанова, *О крестныхъ ходахъ въ Москве*, Чтенія въ московскомъ обществе любителей духовнаго просвещенія IV (1868), 76–98. – Мојсеју Петровићу су биле познате јавне језуитске свечаности у Београду и Петроварадину, попут великих процесија приликом преноса Богородице Текијске. Међутим, оне нису послужиле као узор за организовање свечаног преноса чудотворне иконе из Београда у Винчу. За опис језуитских процесија упор: Ј. Лешић, *Исусовачко казалиште у Београду и Петроварадину у првој половини XVIII столећа*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 1 (1987), 73–74. За репрезентативан пример барокног урбаног спектакла у преносу реликвија: R. Krautheimer, *A Christian Triumph in 1597*, у: *Essays in the History of Art presented to Rudolf Wittkower*, London 1967, 174–176.

¹⁵ Пајсије у *Поменуку манастира Винча* не пропушта да то помене: „Того ради на тай днь, јул. 2., егда принесе се икона, заповеда и положи обичай господињ (Мојсеј Петровић, ист. М.Т.) на свако лето славу онај день творити пресветои Богородици съ всенощнимъ бдениємъ и служба божія да совершается всегда“.: И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, 37.

паганди, посебно након опсаде Беча.¹⁶ У извештајима о ратовима тог времена често се наводи да су део плена биле чудотворице, које су потом као заветни дарови поклањане црквама. Неке од ових икона су биле пренесене по налогу бечких императора. Тако је чудотворна Богородица Почка, пренесена по налогу Леополда I и његове супруге Елеоноре у бечку Катедралну цркву 1697, постала паладиј Хабзбуршке монархије.¹⁷ У време Леополда I и Карла VI, усталио се обичај да се велике победе над турском војском, као што су то биле битке код Сегедина, Темишвара, Петроварадина и Београда везују за посредовање појединих чудотворних икона.¹⁸ Тако је Максимилијан Емануел, изборни баварски кнез, након битке за Београд 1688. однео чудотворну икону Богородице Смедеревске која се чувала у манастиру Успења Богордице и поконио је манастиру Свете Ане у Лехелу. Ова икона постала је потом најугледнија баварска чудотворица.¹⁹

Оваква политика понашања била је позната Арсенију IV Јовановићу, па је он сматрао да му то даје право да чудотворну икону из Бездина пренесе у Карловце, тим више што се она прво налазила у београдској Саборној цркви и што је њен култ установљен залагањем београдско-карловачког митрополита Мојсеја Петровића. Патријарх је сматрао да чудотворна икона, након пада Београда и пустошења манастира Винче, треба да се налази у Карловцима. Наиме, већ од преношења митрополијског средишта почетком XVIII века, нови црквени центар

¹⁶ О значају чудотворних Богородичиних представа у хабзбуршким ратовима против Турака: F. Matche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des 'Kaiserstils'*, I, Berlin–New York 1981, 168–182, посебно 168–172, где се говори о времену владавине Леополда I. – На овакво тумачење Богородичиних чудотворних представа утицала су великим делом и протестантска иконокластичка схватања уперена против Богородице: G. Scavizzi, *The Controversy on Images From Calvin to Baronius*, New York, San Francisco, Bern, Baltimore 1992, 232–237; H. Belting, *Bild und Kult, Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München 1991, 538–545.

¹⁷ H. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreich in der Barockzeit, Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*, Wien 1956, 84–85; G. Wolf, *Kultbilder im Zeitalter des Barock*, 404.

¹⁸ F. Matche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, I, 177. – Обично су то биле старе иконе сликане у византијском маниру: H. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreich in der Barockzeit*, 41. и даље.

¹⁹ За основне податке о преносу Богородице Смедеревске у Лехел и њеном поштовању у Баварској: G. P. Woeckel, *Pietas Bavarica*, Weissenhorn 1992, 217–218.

се нашао у сличном положају као и Београд у време Мојсеја Петровића.²⁰ У карловачким црквама нису почивале реликвије чији је углед могао да утврди ауторитет новог средишта и направи од њега култни центар.²¹ Проблем је постао још актуелнији почетком четрдесетих година XVIII века, када се у Карловцима нашао избегли пећки патријарх. Додављање реликвије која би могла да постане паладиј новог духовног центра, била је за пребеглог патријарха од велике важности. Његове целокупне верско-политичке реформе биле су засноване на централизовању црквене институције и јачању ауторитета њеног поглавара, а једно и друго у великој мери је зависило од угледа центра нација.²² Сасвим у духу барокне побожности, који је у први план истицала идеју маријанске заштите појединца и институције, Арсеније IV Јовановић је за заштитницу новог патријаршијског трона одабрао чудотворну Богородичину икону која је неколико година раније пренесена из манастира Винча у Бездин.²³

II

По патријарховом налогу бездинску чудотворицу су, заједно са још неким стварима манастира Винче, бездински јеромонах Исаија и

²⁰ Пре пада Београда 1521, у њему се налазила чудотворна Богородичина икона, поштована као дело светог Луке, коју помиње и архиепископ Данило: М. Татић-Ђурић, *Икона Богородице Београдске*, у: *Нова историјска и археолошка истраживања средњовековног Београда и Србије*, Београд 1979, 147–155.

²¹ Довољно је подсетити се да је оснивање Крушедола као митрополијског средишта пратило утврђивање ауторитета моштију које су у њему почивале: М. Тимотијевић, *Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 27–28 (1991–1992), 143–146. – О преносу митрополијског средишта из Крушедола у Карловце и о карловачкој цркви Светог Николе као крушедолској филијали: Р. М. Грујић, *Проблеми историје Карловачке митрополије – II Карловци, резиденција крушедолског митрополита*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* II–2 (1929), 194–204.

²² Барокни менталитет је исказивао наглашену потребу да отелотвори апстрактне идеје, а таква схватања су била присутна и у српској култури XVIII века: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 43. и даље. За опште оквири оваквих схватања: Н. Bauer, *Barock. Kunst einer Epoche*, Berlin 1992, 147. и даље. – Цео проблем могуће је сагледавати и као опште место етничко-верске идеологије: А. D. Smith, *The Ethnic Origins on Nations*, Oxford 1996, 28–29.

²³ Истицање чудотворних Богородичиних икона као „инструмента“ небеске маријанске заштите било је у бароку опште место верско-политичких

Њакон Петар, уз помоћ хусара Милосава и кочијаша Јована, пренели кришом у Карловце 24. марта 1743.²⁴ Патријарх је овај поступак правдао тиме што је тврдио да је игуман Теодосије пренео ствари у другу епархију, без његовог благослова, да је он наређивао Теодосију да их врати, али овај то није хтео да учини.²⁵ Теодосије Веселиновић се, уз сагласност бездинског братства и арадског епископа Исаије Антоновића, као подршку банатских народних првака успротивио овој одлуци и поднео је жалбу Дворском ратном савету, са молбом да патријарх врати одузете ствари.²⁶ Арсеније IV Јовановић је покушао да на исход спора утиче својим ауторитетом и наредио је Веселиновићу да дође у Карловце, али до договора није дошло.²⁷ Пошто је испитао цео случај, Дворски ратни савет је донео решење да се ствари манастира Винче врате у Бездин. Међутим, патријарх је игнорисао одлуку световног правосуђа, тако да је чудотворица остала у новом духовном средишту.

Пренос чудотворне иконе у Карловце, сагледаван у ширим оквирима политике Арсенија IV Јовановића, био је део смишљеног плана на утврђивању патријарховог личног ауторитета, као једног од упоришта програма српске цркве тог времена. Патријарх је себе сматрао етнархом, верским и политичким предводником целокупног српског нација пред небеском и земаљском влашћу. Он је овакво схватање свог статуса изградио већ у време управљања Пећком патријаршијом, а ни-

програма. Чак и у Католичкој цркви, које је традиционално давала већи значај реликвијама него светим представама, чудотворне Богородичине иконе избијају у први план. – Илустративан пример је тумачење кардинала Карла Боромејског, који је с поносом наглашавао да се у његовој дијецези налази више чудотворних представа него било где. Упор.: G. Scavizzi, *The Controversy on Images from Calvin to Baronius*, 233.

²⁴ И. Зеремски, *Српски манастири у Банату*, 105.

²⁵ На овакав начин патријарх образлаже свој поступак у писму упућеном краљевској администрацији у Темишвар 24. јуна 1743.: Исто, 105.

²⁶ С. Шакрак-Нинић, *Српске старине из архиве манастира Бездина*, 141, 172–174; М. Јакшић, *Два српска сабора (1748. и 1749.)*, 95. Исаија Антоновић је пружио отворену подршку бездинском братству и због тога што је управо у то време између њега и патријарха избио отворен сукоб око попуњавања темишварске епархије. О овом спору: М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, 150

²⁷ Писмо је упућено у Бездин преко темишварског Танача 19. октобра 1743, а објављено је у: Д. Руварац, *Кореспонденција патријарха српског Арсенија Јовановића IV (Шакабенте) од 28. септембра 1742. до октобра 1743.*, 381–382.

је га мењао ни након праласка у Карловце.²⁸ Могућност обједињавања српског народа, разједињеног између Хабзбуршке монархије, Отоманске империје и Млетачке републике, Шакабента је видео једино кроз одбрану своје патријаршијске титуле и њеног ауторитета. То је најјасније исказано штампањем Џефаровић-Месмерове прераде *Стематографије* Павла Ритера Витезовића, у којој је српски светитељски хор прилагођен титули пећког патријарха, а не карловачког митрополита. *Serbia Sacra* коју предводи патријарх има историјски карактер. Њене територије се не прилагођавају текућим политичким околностима, јер она свој идеални еквивалент има једино у *Serbia Sancta*.²⁹

Сличан мотив је био повод да се икона Богородице Бездинске смести у патријархову придворну капелу, а не у карловачку Саборну цркву. Полагање иконе, с обзиром на околности преноса, није изгледа било пропраћено уобичајеном свечаношћу, која би се могла очекивати у нормалним околностима. О могућој свечаности нема помена ни у архивским изворима.³⁰ Међутим, полагање иконе у капелу Светог Трифуна утицало је убрзо на њену дедикацију, па се у току четрдесетих година XVIII века она помиње и као Богородичина капела.³¹ Одлуку

²⁸ Упор.: С. Гавриловић, *Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабента из 1736/37. године*, Зборник Матице српске за историју 44 (1991), посебно 39. Патријархове политичке идеје о јединственом српском национу почивале су на барокном историзму, са којим се он упознаје преко дела Мавра Орбинија и грофа Георгија Бранковића: Р. Самарџић, *Краљевство Словена у развоју српске историографије*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, посебно СХХХII–СХХХVI; Исти, *Ђорђе Бранковић, историјске и политичке основе првог српског програма*, у: *Писци српске историје*, III, Београд 1986, 24–28, посебно 24–25. Упутна студија о овој проблематици је и: В. Ерчић, *Национална и социјална свест Срба и српска графика прве половине XVIII века*, у: *Српска графика XVIII века*, Зборник радова научног скупа, Београд 1986, 27–48. За византијске корене оваквог схватања: Ж. Даргон, *Цар и првосвештеник*, Београд 2001, 259. и даље.

²⁹ За овакво тумачење Џефаровић-Месмерове *Стематографије*: М. Тимотијевић, *Serbia Sancta и Serbia sacra у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, Зборник радова научног скупа, Београд 1998, 387. и даље.

³⁰ Упор. свечаност поводом преноса чудотворне иконе Богородице Шиклошке у манастир Гргетег 12. јуна 1756. Том приликом чудотворица је, „по отпјетии параклиса пресветија Богородици“, положена у предолтарски простор. Опис свечаности је објављен у: Д. Руварац, *Протокол вођен на заповест митрополита Павла Ненадовића од Павла Георгијевића, синђела*, Српски Сион 1904, 507.

³¹ Тако се она на ситуационом плану Карловаца из 1747. наводи као „*Neue Kapelle St. Maria*“. План је објављен у: П. Васић, *Уметничка топографија*

Арсенија IV Јовановића да чудотворицу смести у своју придворну капелу, а не у карловачку Саборну цркву могуће је сагледати и у широкој светлости јачања институције патријаршијске власти. За избеглог верског поглавара симбол духовног центра целокупног српског националије у потпуности могла да буде црква Светог Николе, Саборна црква Карловачке митрополије. Овај храм је и у току прве половине XVIII века био први међу карловачким црквама, а његов свештеник је и већ тада носио назив „начални прота карловачки“. Међутим, значај ове цркве као Саборног храма Карловачке митрополије у то време још није био развијен, јер ни сама црквена организација није била у потпуности стабилизована. У првим деценијама XVIII века је титуларно седиште митрополије био Крушедол. Након тога су у оквирима Хабзбуршке монархије постојале две митрополије, Карловачка и Београдска. Када су оне спојене у једну, београдско-карловачки митрополити су углавном резидирали у Београду. Ни Арсеније IV Јовановић, који из Пећи прелази у Београд, а потом у Карловце, не инсистира на утврђивању статуса храма Светог Николе. Он у свом верско-политичком програму увек и изнова наглашава целовитост наслеђа Пећке патријаршије.³² Био је то

Сремских Карловаца, Нови Сад 1978, 67, сл. 102. В. Матић, *Капела Светог Трифуна у Сремским Карловцима*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 16 (1980), 128, сл. 2.

³² Арсеније IV Јовановић се легитимира као пећки патријарх и на графичком листу *Образ архиепископији Сербскија и Патријаршији манастира Пекскога*, нарученом две године по преносу чудотворице. На овом графичком листу са ведутом пећког комплекса, израђеном према цртежу Георгија Стојановића из 1745, појављује се патријархов репрезентативни портрет, а у ктиторском запису је наведен његов званични титулар. Упор.: Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 345–346, бр. 118, сл. 198. – У ствари, Карловци су се утврдили као верско средиште тек након патријархове смрти. Идеја о храму Светог Николе као саборној мајци црква развија се у време митрополита Павла Ненадовића. Он због тога и започиње градњу новог храма. Ненадовић у позиву верницима за материјалну помоћ, одасланом 24. јула 1758, моли за прилог „к матери Вашеј овој Саборној свјатој Цркви и Митрополији“.: Д. Руварац, *Карловачка Саборна црква*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије И (1911), 108. О митрополитовој бризи око подизања нове Саборне цркве: Д. Руварац, *Кореспонденција митрополита Павла Ненадовића из Беча 1762, 1763. и 1764 са началним протом карловачким Јефтимијем Радосављевићем*, Споменик СКА LXII, други раз. 51 (1925), 95. и даље. – О архитектури старе Саборне цркве: В. Матић, *Стара црква светог Николе у Сремским Карловцима*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 11 (1975), 81–95.

један од разлога због којих је Шакабента одмах по доласку у Карловце започео подизање нове резиденције са придворним храмом, који би могли да привремено замене напуштени патријаршијски трон и пећку мајку цркава.³³ Овакви грађевински подухвати обично су, у светлости барокне политике величајности и њене сакралне топографије, схватани као угледање на подизање „дома премудрости“ старозаветног Соломона.³⁴ Нова дворска резиденција, саграђена у периоду између 1742. и 1744.³⁵ Пре тога је подигнута придворна капела, за коју се из архивске грађе сазнаје да је имала куполу, троја врата и пет прозора, а да је наткривеним степеништем била повезана са дворском резиденцијом.³⁶ Основни радови на њеном подизању су завршени крајем 1740, или нај-

³³ У сачуваном ктиторском натпису, уклесаном на мермерну плочу, патријарх истиче да је дао „собственимъ иждивеніемъ новъ составить храмъ при своей резиденцији карловачкой“. Међутим, храм Светог Трифуна се већ у време патријарха Шакабенте обично назива „придворна капела“, или „мала капела“, чак и у званичним документима. Због тога се и придворни свештеник већ у то време назива капелан. Упор. документ Висариона Павловића из 1748, где се помиње „малія капелли“ и „капелан“: Д. Руварац, *Ко је постављао администраторе Митрополије Карловачке од 1707–1912 ?*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије II (1912), 45.

³⁴ Тако студенички архимандрит Константин, некадашњи будимски ефимерије, у запису на *Библији* коју поклања епископу Јовану Георгијевићу у Вршцу 31. септембра 1759. године, подизање нове вршачке резиденције са придворном капелом тумачи у светлости подухвата новог Соломона. Запис је објављен у: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, I, 208–210, бр. 1021. – Било је то опште место у симболичном тумачењу барокних дворских резиденција и њихових придворних капела, које се ослањало на дугу и стару традицију. Упор.: P. von Naredi-Reiner, *Solomos Tempel und das Abendland: monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994, 155. и даље. За актуалност тематике новог Соломона у хабзбуршкој политичкој теологији, која је утицала и на уобличавање верско-политичког програма патријарха Арсенија IV Јовановића упор.: F. Matche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, I, 273. и даље.

³⁵ Ова дворска резиденција је постојала до 1788., када је изгорела у пожару. Упор.: Д. Руварац, *Протокол грунтов новија резиденцији Карловачкија*, Српски Сион XV (1905), 521–522, 525. Ови подаци су преузети и у: П. Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, 69–70. – О барокним митрополијским дворовима и њиховом месту у верско-политичком програму: Д. Медаковић, *Српски митрополијски дворови у XVIII веку*, у: *Барок код Срба*, Загреб 1988, 193–205.

³⁶ Д. Руварац, *Протокол грунтов новија резиденцији Карловачкија*, 526. Опширније о историји капеле и њеној идеалној реконструкцији у: В. Матић, *Капела Светог Трифуна у Сремским Карловцима*, 123–142.

касније почетком 1741, јер је у то време започето сликање иконостаса, које је било поверено тада угледном мајстору Георгију Стојановићу.³⁷ Када је капела била готова, у њу је пренесана Богородица Бездинска и постављена на трон. Он се налазио у северном делу предолтарског простора, наспрам патријарховог трона.³⁸ Тим чином је култ чудотворне иконе јасно повезан са патријаршијском институцијом и њеним поглаварем, а да ауторитет Пећке мајке црква није доведен у питање. Наиме, патријаршијски пладиј се није налазио у Саборној цркви Карловачке митрополије него у приватној капели Арсенија IV Јовановића, која је преносом чудотворне иконе постала истовремено и ходочасничко средиште. Двојна функција чудоторице и придворног храма у коме се она налази, била је добро позната већ у ранијим епохама, а она није изгубила свој значај ни у бароку.³⁹ Оваква намена капеле била је омо-

³⁷ Од иконостаса се сачувала само икона *Јављање светог Николе Стефану Дечанском на Овчијем пољу*, завршена почетком јануара 1741.: Б. Голубовић, *Георгије Стојановић (?–1746)*, Нови Сад 1990, 19, 37, кат. бр. 37.

³⁸ Стара придворна капела је страдала у пожару, а изглед њене унутрашњости није довољно познат ни преко писаних извора. Међутим, у црквама Карловачке митрополије била је утврђена пракса да се архијерејски трон поставља на јужну, а Богородичин трон на северну страну предолтарског простора: М. Тимотијевић, *Богородичин трон Николајевске цркве у Иригу – Намена и програм барокних Богородичиних тронов*, Саопштења XXVII–XXVIII (1995/96), 131–151, посебно 136–140; Исти, *Српско барокно сликарство*, 60–65. – И у манастиру Винчи се трон са чудотворном иконом Богородице Бездинске налазио на северној страни предолтарског простора. Детаљан опис изгледа и положаја трона забележила је визитациона комисија митрополита Викентија Јовановића, које је посетила Винчу 29. августа 1733. Упор.: Р. М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)*, 164–165. Из описа се јасно види да је цела конструкција била изведена као дом премудрости у који је постављен трон премудрости. С обзиром да је патријарху Арсенију IV Јовановићу и његовом придворном интелектуалном кругу био познат процес уобличавања култа Богородице Бездинске у манастиру Винчи, реално је претпоставити да је он знао и за симболично значење конструкције на коју је била постављена. У сваком случају, варирање идеје о дому премудрости и трону премудрости било је добро познато барокној уметности, па је реално помислити да она није била заобиђена ни приликом уобличавања ентеријера придворне капеле српског патријарха. Упор.: Р. Hawel, *Der spätbarocke Kirchenbau und seine theologische Bedeutung. Ein Beitrag zur Ikonologie der christlichen Sakralarchitektur*, Würzburg 1987, 279. и даље, посебно 286.

³⁹ Илустративан пример је придворна капела у којој се чувао Христов нерукотворени убрус: J. Beldon Scott, *Seeing the Shroud: Guarini's Reliquary Chapel in Turin and the Ostension of a Dynastic Relics*, The Art Bulletin LXXVII–4 (1995), 601–637.

гућена већ приликом њеног пројектовања. Она је на северној страни имала приватни улаз, повезан покривеним степеништем са патријарховом резиденцијом, док су два остала улаза била намењена верницима.

Арсеније IV Јовановић је убрзо по преносу чудотворице у Карловце наручио за икону сребрни оков, који је израђен у Бечу 1745.⁴⁰ Овај подухват се подударао са завршетком радова на украшавању нове резиденције и придворне капеле.⁴¹ Поводом окивања чудотворице патријарх је певао похвалну молитвену песму и дао да се она изгравира на сребрну плочу која је постављена испод иконе. Плоча је изведена у облику раширеног свитка, који држе два позлаћена анђела. У овој песми српски патријарх моли небеску краљицу за заштиту верних, истичући да је многе од њих њен образ већ исцелио различитим чудима: „Недостойнъ есмъ ц(а)р(и)це н(е)б(е)ская тебе по Б(о)гоотковеніи ученика сына твоего и Б(о)га въ солнце облеченной образъ красящійся чудодействіи сребромъ или златомъ симъ одяети и сей скудными мира сего богатстви мною составленъ тебе венцем от звездъ двоюнаде(с)ят венчанной возложить на главу венец: Но ты вышша всехъ тварей н(е)б(е)сныхъ и земнихъ молюся к’ тебе и тобою образу твоему в’ чудесехъ сему живому теплия веры усердія и чест не презри в’ место всехъ от всего міра тебе любящаго тебе составитися могущихъ утварей богатыхъ пріяти мене же и моя домочадцы, овцы моя словесныя от с(ы)на твоего в’ паству данныя ми и вся къ образу твоему сему верно припадающія хр(ис)тіяны различными чудодествомъ исцеленіи до конца соблюди в’ кровехъ же н(е)б(е)сныхъ вечныя упроси венецъ славы да славлю тя Арсеній чертвртій патріархъ сербскій 1745“.⁴²

⁴⁰ Оков се састоји од круна за Богородицу и Христа; ореола, који окружује њихове главе, четири картуше са њиховим иницијалима, као и уске бордуре која уоквирује ивице иконе. Они су израђени од делимично позлаћеног сребра, техником ковања, цизелирања и гравирања, а инкрустирани су разнобојном стакленом пастом и полудрагим камењем.

⁴¹ Ова година појављује се на ктиторском натпису исклесаном у камену плочу које са налазила на спољашњем зиду капеле. Нужно је напоменути да се и у њему, прво помиње Богородица, а потом свети Трифун, коме је капела била посвећена. Натпис је поменут неколико пута. За његов садржај и коментар: В. Матић, *Капела Светог Трифуна у Сремским Карловцима*, 134–135, сл. 4.

⁴² Молитва патријарха Арсенија IV Јовановића објављивана је неколико пута: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, I, Нови Сад 1993, 137–138, бр. 681. Упор.: Љ. Вујаклија, *Из инвентара срем-*

Молитва је због својих поетских вредности ушла у антологије српског песништва,⁴³ али њене идејне основе и околности под којим је настала нису истраживане. Патријархова одлука да за чудотворну икону наручи сребрни оков и да тим поводом спева захвалну молитву јасно указују на чин уздицања култа Богородице Бездинске. Он се обраћа Богородици као изабраник њеног сина и моли за спас словесног стада, које му је поверено. У знак захвалности за посредовање, коју је Богородица већ исказала посредством чудотворне иконе, патријарх јој приноси на поклон скупочени оков. То је патријархов лични дар чудотворици, чиме икона постаје инструмент небеске заштите његове пастирске власти. Наиме, потребно је имати на уму да је чудотворица и пре тога била украшена.⁴⁴ Патријарх скида стари и прилаже нов оков, на коме је око Богородичиног ореола угравирано: „Хр(ис)те сп(а)сителю мои прими молбу преч(ис)ты твоея м(а)тере о рабе твоем Арсеніѣ 4 патриаррсе сербскомъ 1745.“⁴⁵ У то време Арсеније IV Јовановић је приложио икони златан крст са три рубина, што је могуће схватити као вотивни дар и знак личне побожности.⁴⁶ Сам чин окивања иконе, који је подразумевао постављање круне на Богородичину главу, имао је сложене симболичне основе.⁴⁷ Било је то ритуално крунисање чудотвори-

скокарловачке *Саборне цркве*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI–VII (1976), 304–305. – На патријархов песнички таленат указује и ода поводом пада Београда у турске руке 1739. За текст ове песме: Д. Ђорић, *Једна песма патријарха Арсенија IV Шакабенте*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду V–3 (1932), 429–430.

⁴³ Молитва Арсенија IV Јовановића, преведена на савремени језик и стихована, објављена је у: М. Павловић, *Антологија српског песништва (XIII–XX век)*, Београд 1964, 205–206.

⁴⁴ Пајсије Грк у *Поменику манастира Винче* наводи да је из Кијева донео „икону пресветіа владичици нашея Богородици и присно деви Маріи, коя естъ изобрзио св. апостоль и евангелист Лука, иже нарицаетсе икона Владимирска, іестъ достолепно украшена сребромъ и златомъ и вѣсакимъ украшеніемъ, якоже зритсе и до днесъ“.: И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, 36.

⁴⁵ П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, I, 139, бр. 688.

⁴⁶ Овај поклон Арсенија IX Јовановића поменут је у инвентару манастира Бездина из 1802.: С. Бугарски, Љ. Степанов, *Чудотворна икона пресвете Богородице у манастиру Бездину*, Гласник, Црквени часопис, XXXVIII–I (Темишвар 1990), 44.

⁴⁷ Праксу окивања икона, посебно чудотворних, могуће је пратити још од средњег века. Овај чин није био само одраз тежње за украшавањем. Њиме је исказивано поштовање иконе, али је допуњавано и мењано њено значе-

це, којим је потврђиван статус Богородице као непорочне краљице неба која бди над верницима. Тим чином се исказивала захвалност, али се испољавала и нада у будућу заштиту. У бароку је била уобичајена пракса да се на Богородичине иконе постављају круне, а у западној цркви је овај обичај израстао у посебан маријански крунидбени ритуал везан за поштовање чудотворних икона.⁴⁸ Нема поузданих архивских података који би потврдили да је у придворној капели одржана сличана свечаност, али није потребно доводити у питање чињеницу да је освећење новог окова било торжествени догађај прослављања непорочне царице неба у коме је учествовао и сам патријарх.

Већ у првим речима молитве помиње се оков, што говори да је она написана тим поводом. Патријарх се обраћа Богородици као кра-

ње. У том смислу оков је саставни део иконе који открива историју њеног поштовања. За овакво тумачење: J. Nordhagen, *Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts*, *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987), 453–460. Упор.: A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge*, Venise 1975, 3–12, посебно 10, где се указује на античко порекло ове праксе; И. А. Стеригова, *О литургическом смысле драгоценного убора русской иконы*, у: *Восточнохристианский храм – Литургия и искусство*, Санкт-Петербург 1994, 220–224; Иста, *О значении драгоценного убора в почитании святых икон*, у: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, Москва 1996, 123–131, где се наглашава магијски карактер окова и тежња источног света да прикривањем истакне мистичност иконе. Слично тумачење окова је присутно и у бароку. Димитрије Ростовски упоређује икону чудотворне Богородице Черниговске и њен оков са двојном Христовом природом. Икона симболизује божанско, а оков земаљско Христово тело. Упор.: (Д. Ростовски), *Руна орошенного пречистой девы Марий чудодейственная благодети роса от чудотворного ея образа истекающая при монастыре Илинскомъ*, Чернигов 1660. 5/6–11/а, тумачење другог чуда. – У барокној култури Карловачке митрополије се не појављују окови који потпуно покривају икону, слични онима који се у то време наручују у левантској и руској средини. Окивање иконе се заснивало на стављању венца и круне на Богородичину главу, што је истицало њен статус небеске царице. Практика крунисања није подразумевала „два тела иконе“ о којима говори Димитрије Ростовски, па су у том смислу и симболичне основе овог чина имале другачији карактер.

⁴⁸ J. von Herzogenberg, *Zur Krönung von Gnadenbildern vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, у: *Intuition und Darstellung*, Erich Hubala zum 24. März 1985, Ed. F. Büttner und C. Lenz, München 1985, 281–288. Исту форму ритуалног крунисања чудотворних икона прихватила је потом и грко-католичка црква. Илустративан пример је крунисање Богородице Почаевске након преласка почаевског манастира на унију: *Благодеяния Богоматери роду христианскому чрез ея св. иконы*, С. Петербургъ 1905, 246.

љици неба, коју он види овенчану апокалиптичним симболима, сунцем и дванаест звезда. Вероватно да је патријарху као полазна инспирација послужила украјинска и руска барокна маријанска химнографија.⁴⁹ Подстицаји су, наравно, могли да дођу и са друге стране, јер су апокалиптичне звезде у барокном схоластичком богословљу православног света обично тумачене као симболи везани за учење о Богородичином непорочном зачећу.⁵⁰ Колико и на који начин је венац од дванаест звезда повезиван са идејом о маријанском посредовању показује и објављивање Богородичине иконе у парохијској цркви Светих врача Кузмана и Дамјана у сремском селу Нештин. Икона се први пут огласила као чудотворна 8. септембра 1753, а наредна четири дана она је точила дванаест суза, које су кружиле око Богородичиног лика попут звезда.⁵¹

У патријарховој молитви се, под велом старих учења о посредовању, исказују у ствари нова барокна схватања. Богородица је богомајка, која посредује пред сином, али и небеска царица овенчана круном безгрешности, која чудотворно исцељује ране патријарху повереног стада. Дванаест звезда су симболи Богородичиних личних врлина, којима је стекла статус краљице неба. Ове звезде су истовремено и симболи њених дванаест суза проливених за искупљење грехова човечанства, којима су придавана сложена астрална значења.⁵² Колику важност је патријарх Арсеније IV Јовановић приписивао молитвама Богородици показује и писмо упућено пакрачком епископу Софронију Јовановићу у коме он извештава да је Марија Терезија забранила да се православни верници монархије нагоне на светковање католичких празника. Том приликом он истиче да је поред општих молитви Богу, потребно посебно „благодарити, и всемогуцаго непрестанно молити ва еже бы онѣ Молитвими Преч(ис)тыя Матере своя“ умиловитио хабзбуршке мо-

⁴⁹ Тако се Богородица у акатистима руским чудотворним иконама обично прославља као небеска царица, овенчана круном. Неколико оваквих примера наведено је у: И. А. Стеригова, *О литургическом смысле драгоценного убора русской иконы*, 224.

⁵⁰ Круна од дванаест звезда је симбол Богородичиних небеских врлина и њених земаљских заслуга: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 344, где су за овакво тумачење наведени примери из барокног схоластичког богословља.

⁵¹ М. Тимотијевић, *Богородица Нештинска*, Сунчани сат X/10 (2001), 187–200.

⁵² М. Тимотијевић, *Сузе и звезде: О плачу Богородичиних чудотворних икона у бароку*, Чудо у словенском свету, Београд 2001, 221–236.

нархе и за будућу благонаклоност према српском национу.⁵³ Иста двојност се уочава и у чињеници да патријарх приноси Богородици личну молитву, али да њом моли за спас „словесних овци“ које су му поверене. Тиме молитва добија верско-политичке основе у чијим се оквирима чудотворна икона тумачи као симбол колективног идентитета. Она постаје „инструмент“ небеске заштите целокупног национа обједињеног патријарховим пастирским ауторитетом. Сличан статус националног паладија у барокном верско-политичком програму српске цркве имала је још једино Богородица Тројеручица. Илустративан пример је графички лист са вџутом манастира Хиландара, објављен трудом Јована Георгијевића 1743, исте године када је Богородица Бездинска пренесена у Карловце, на коме анђели, поред владарских регалија, доносе Стефану Немањи икону чудотворне Богородице Тројеручице, протумачене као паладиј „царства од Немање остављеног“.⁵⁴

III

Бригу о чудотворној икони, када је она смештена у придворну капелу, преузео је патријархов лични капелан – ефимерије. Ова дужност у служби поглавара српске цркве није била нова. Она се јавља већ на двору београдско-карловачког митрополита Мојсеја Петровића, а међу дворским службеницима је била друга по рангу. Мојсеј Петровић, прописујући дужности дворских службеника, прво наводи обавезе које има „генерал викаријус“, а одмах потом обавезе које има „дворни саветник – капелан“, који је још називан „ефимерије“ и „церемонијаријус“.⁵⁵ Он је бринуо о целокупном дворском протоколу, а за помоћника је имао једног архиђакона. У време преноса чудотворне иконе из

⁵³ Писмо, послано 22. јула 1747, објављено је у: Р. М. Грујић, *Грађа за историју Пакрачког Владичанства*, Богословски гласник IX, 4–6 (1906), 280.

⁵⁴ За тумачење овог графичког листа у оквирима барокног верско-политичког програма српске цркве: М. Тимотијевић, *Serbia Sancta i Serbia Sacra у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије*, 409.

⁵⁵ У првој одредби, издатој 3. јуна 1729, митрополит само именује дворске службенике и одређује њихове опште дужности. Након тога он издаје посебна упутства за сваког дворског службеника. Дужности ефимерија, према одредби издатој 6. јуна 1729, прописане су у седам тачака. Обе одредбе су објављене у: Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсија Петровића*, Српски Сион XVII (1907), 418, 420–421. За коментар овог извора упор: Д. Медаковић, *Српски митрополијски дворови у XVIII веку*, 199–200.

београдске Саборне цркве у манастир Винчу дужност ефимерија на двору митрополита Петровића је обављао Партеније Павловић, потоњи епископ посвећења.⁵⁶ Он је, према шестој одредби о дужностима ефимерија, био задужен за уобличавање свечаности поводом преноса иконе.⁵⁷ У карловачком двору Арсенија IV Јовановића дужност ефимерија обављао је прво Синесије Живановић, придворни васпитаник београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића, потоњи раковачки архимандрит и арадски епископ.⁵⁸ У његово време чудотворна икона је пренесена из Бездина у дворску капелу, а тада су уобличене и основне форме њеног поштовања. Када је Синесије Живановић 26. јуна 1744. именован за администратора темишварске епархије, а потом за егзарха и провинцијала фрушкогорских манастира,⁵⁹ дужност дворског ефимерија је преузео Јован Максимовић, угледни карловачки свештеник.⁶⁰ Његове обавезе прописао је патријарх *Инструкцијом* за дворјане и дворске служитеље, издатом 1. јануара 1745.⁶¹ Он је у капели,

⁵⁶ На податак да је Партеније Павловић био ефимерије митрополита Мојсеја Петровића скренута је пажња у: Д. Руварац, *Автобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења*, Српски Сион V (1915), 527.

⁵⁷ Дворски ефимерије је, поред држања црквеног правила у капели, задужен и за све остале црквене церемоније, одржаване по митрополитовом наређењу. Упор.: Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсија Петровића*, 421.

⁵⁸ На податак да је Синесије Живановић био први дворски ефимерије, по доласку патријарха Арсенија IV Јовановића у Карловце, скренута је пажња у: Д. Руварац, *Архимандрити раковачки*, Српски Сион XVII (1907), 182.

⁵⁹ За хронологију догађаја: Д. Руварац, *Синесије Живановић, Егзарх и провинцијал фрушкогорских манастира*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије III (1913), 289–307.

⁶⁰ Име овог свештеника се помиње већ почетком тридесетих година XVIII века, када се он потписује као „Јован Максимовић, јереј карловачки“: Д. Руварац, *Како је постао обичај да свештеници у седишту Архијереја иду му пред литургију на благослов?*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије IV (1914), 88.

⁶¹ Из *Инструкције* Арсенија IV Јовановића се види да је тадашњи патријархов ефимерије Јован Максимовић имао нижи статус него митрополитов ефимерије на двору Мојсија Петровића. Он је био подређен дворском протосинђелу, а његова дужност је била превасходно свештеничка. Међутим, он је по рангу био први међу карловачким свештеницима, а на пословима у придворној капели помагао му је један од сиромашнијих ђака: Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време патријарховања Арсенија Јовановића Шакабенте*, Српски Сион XVII (1907), 504.

према патријарховој *Инструкцији*, држао црквено правило, служио литургију и бринуо о „чудотворном образу пресвјатија Богородици“.⁶² Ефимерије је пред чудотворном иконом обављао молитве и малоосвећења за приватне потребе верника,⁶³ а новац који је том приликом добијао припадао је њему. Остали прилози верника од свећа и тамјана, као и новац прилаган у кутију која је стајала испред иконе припадали су цркви.⁶⁴ Њих је ефимерије предавао патријарховом синђелу. Дужности ефимериса се нису променила ни по смрти Арсенија IV Јовановића када је, до избора Исаије Антоновића, митрополијом администрирао бачки епископ Висарион Павловић.⁶⁵

⁶² У том је смислу дужност придворног патријарховог ефимерија могуће сагледавати као „служење икони“, које је у православној цркви имало дугу традицију. О „служитељима икона“ у средњем веку и њиховим дужностима: Н. Петтерсон-Шевченко, *Служители святой иконы*, у: *Чудотворная икона в Византии и древней Руси*, 133–139. Слична служба се појављује и у манастирима Карловачке митрополије у којима су чуване мошти угледних светитеља. Обично су ову дужност вршили сами монаси, али су познати и примери ангажовања околног парохијског свештенства. Илустративан пример је фрушкогорски манастир Хопово, у коме су чуване мошти светог Теодора Тирона. О овоме.: М. Тимотијевић, *Трон за кивот са моштима светог Теодора Тирона у манастиру Ново Хопово: порекло облика и значење*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XX (1999), 123. и даље.

⁶³ Типови богослужења и молитве које су том приликом читане биле су утврђене руском богослужбеном праксом, која је у то време већ била прихваћена у Карловачкој митрополији. Илустративан пример су *Канон* и *Молитва* пресветој Богородици који се поју, односно читају „у свакој душевној и телесној тешкоћи“. Они се редовно појављују у *Молитвословима* штампаним у току XVIII века. Упор.: *Молитвословъ*, Кіев 1753, 137/а, 145/б. – Илустративан пример је и молитва која се упућивала Богородици Черниговској. Ова молитва је била позната у српској средини посредством зборника Димитрија Ростовског. Упор.: Д. Ростовски, *Руна орошеннаго пречистой девы Марий чудодѣйственная благодети*, 102/б.

⁶⁴ Сличне кутије се постављају поред посебно поштованих икона и у парохијским црквама Карловачке митрополије. Оне су називане „кутија Матере Божије“, а често су доносиле цркви веома значајне приходе. Илустративан пример је „приход од кутије Матере Божије“ у темишварској цркви Светог Георгија. Упор.: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 71–73.

⁶⁵ Према акту Висариона Павловића од 4. априла 1748, дворски ефимерије Јован Максимовић је и даље имао исте дужности, као и у време преминулог патријарха: Д. Руварац, *Ко је постављао администраторе Митрополије Карловачке од 1707–1912?*, 44–45. По избору Исаије Антоновића за карловачког митрополита, Јован Максимовић је поднео молбу да буде раз-

Прилози које су верници давали за малоосвећења и молитве пред чудотворном иконом нису били мали. То пре свега открива чињеница да Јован Максимовић није имао парохију и да је живео од прихода које је добијао као дворски ефимерије. Овај податак посредно говори и о томе да је поштовање чудотворне иконе било веома развијено међу верницима. Њен тауматургијски статус почивао је на веровању да исцељују све оне који јој прилазе са вером, што истиче и патријарх својом молитвом изгравираном на сребрној плочи.

Према прописима о дужностима ефимерија, он је у дворској капели служио јутрење, часове, литургију и вечерње. Богослужењу су били дужни да присуствују полазници клирикалне школе, за коју је патријарх подигао зграду одмах поред двора и капеле.⁶⁶ Ефимерије је служио у капели и празничне литургије. Сигурно да се најторжественiji празник одвијао 2. јула, на дан Полагања ризе пресвете Богородице, када је свеноћним бденијем и литургијом обележаван пренос чудотворице из београдске Саборне цркве у манастир Винчу.⁶⁷ Значајну

решен дужности на двору. Међутим, његова молба је одбијена све док се не разреше проблеми заоставштине преминулог патријарха. Упор.: Д. Руварац, *Митрополит Исаија Антоновић и синђео Павле Георгијевић*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије II (1912), 25.

⁶⁶ О дужности клирика да присуствују богослужењима у придворној капели: Н. Гавриловић, *Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији*, у: *Срби у XVIII веку*, Историја српског народа IV–2, Београд 1986, 354.

⁶⁷ Слични празници прослављани су у руској цркви поводом преноса Богородице Владимирске. Она је у Московској патријаршији слављена три пута годишње. Календарски је први од ових празника прослављан 21. маја, у знак сећања на пренос иконе из Цариграда у Владимир, који се према предању збио 1154/1155. Другим празником по календарском реду обележаван је други пренос чудотворице из Владимира у Москву 23. јуна 1480. Трећим празником по календарском реду, који је падао 26. августа, прослављан је први пренос чудотворице из Владимира у Москву и њено чудесно спасење руске престонице 1395. О празницима посвећеним преносима Богородице Владимирске: Е. Поселянин, *Сказанія о чудотворныхъ иконахъ Богоматери и о ея великихъ милостяхъ роду человеческому*, Москва 1909, 282, 360, 549; Л. А. Шенникова, *Чудотворная икона 'Богоматерь Владимирская' как 'Одигитрия евангелиста Луки'*, у: *Чудотворная икона в Византии и древней Руси*, 263–265, 269. Службе на ове празнике биле су укључене у руске штампане минеје који су употребљавани у Карловачкој митрополији. Поједине службе овој чудотворици појављују се и у рукописаним минејима из првих деценија XVIII века. Тако се у Минеју за јуни и јули, преписаном у Сентандреји 1721, налазе „Служба и сreteње пречасне иконе Богородице владимирске“: Н. Р. Синдик и др., *Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке Српске православне епархије*

улогу имала је икона Богородице Бездинске на суботњем богослужењу пете недеље Великог поста. Наиме овај празник, који се обично назива Субота акатиста, био је намењен прослављању чудотворних икона.⁶⁸ Поштовање бездинској чудотворици је исказивано и на празник Богородичиног покрова, који је у средишту нација имао посебан значај, јер су њему биле посвећене карловачке школе.⁶⁹

Приликом појединих празника чудотворна икона је укључивана у процесије, па је из патријархове придворне капеле преношена у Саборну цркву. Ова пракса се наставља и када је чудотворица враћена у Бездин, а на њено место у придворној капели постављена копија. Потврђује то и опис Богојављенске процесије 1754, о којој је у протоколу митрополита Павла Ненадовића забележено: „На славное Богојавление такожде служили их прсв. в соборној церкви со двома епископима кир Синесиём Арадским и Партенијем, и четирма архимандритима: Герасимом хилендарским, дворским Јосифом, хоповским Захариём, раковачким Никанором, Мојсеом протосингелом, Викентијем архидјаконном, Еутимием протопресвитером и прочими дјакони, и литие изишли на Дунав пред носимим частному и животворјашчему кресту, *чудотворному богоматере образу* (подв. М.Т.), свјашченому евангелију, частним иконам, и рипидам сребреним и позлашженим, по божественој литургии церковним и мирским сословием по реду благочино, и великое освјашчение води посљедовало. И паки возвратисја во церков и там Богу отуд во гласје, Богу сину во плоти челоувјечестјеј и свјатому Духу видом голубиним на Јордање рјецје, триипостасној троици јавлшесја, поклонившесја и благодаривше окончали“.⁷⁰ Из ове забелешке

будимске у Сентандреји, Београд–Нови Сад 1991, 119, бр. 77. О вези Богородице Владимирске и празника Полагања ризе: М. Татић-Ђурић, *Богородица Владимирска*, 39, бел. 60.

⁶⁸ Том приликом пред иконом су, према руским каноникима, певани *Стихири и канон пресветој Богородици Одигитрији*, где се она прославља као заступница и путеводитељица. Упор.: *Канонникъ*, Кјев 1781, 82/а и даље.

⁶⁹ Тог дана је почињала школска година, па су сви ученици били дужни да се прикупе у Карловцима и присуствоју богослужењу у Саборној цркви: Д. Кириловић, *Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића*, Споменик САН СГВ, нов. сер. 6 (1956), 54, где је објављен циркулар којим митрополит Ненадовић подсећа на обавезу ђака да до празника Богородичиног покрова стигну у Карловце.

⁷⁰ Д. Руварац, *Протокол вођен на заповест митрополита Павла Ненадовића од Павла Георгијевића синђела*, Српски Сион XIV (1904), 398–399, запис од 6. јануара 1754.

митрополитовог синђела види се да је Богородица Бездинска ношена на челу свечаних процесија, одмах иза часног крста, док су остале иконе, па и празнична ношене иза јеванђеља.⁷¹

У придворној капели је, поред богослужбених радњи, обављан и део званичног дворског протокола. У њој су заседале синодалне, апелаторијалне и конзисторијске седнице.⁷² У истој капели су често додељивани виши монашки чинови,⁷³ а дворски службеници су „при крестје и евангелији“ полагали „јурамент“ верности митрополиту и придворној високој црквеној јерархији.⁷⁴ Ту су, пред чудотворном иконом, полагане и важније заклетве правне природе. Ова пракса, спровођена по изричитом наређењу архиепископа и конзисторије, настављена је и у време митрополита Ненадовића. Илустративан пример је спор око новца јеромонаха Матеје, проигумана светогорског манастира Зограф, који је потраживао његов брат Пантелија Благојевић из Сремске Каменице.⁷⁵ Спор је завршен када је Пантелијина супруга Марија положила заклетву пред Богородицом Бездинском, о чему је у митрополијском протоколу записано 28. марта 1752.: „Мариа жена вишеписатаго Пантелии, *пред чудотворним образом у дворној капели* (подв. М.Т.), положила подобајушчим начином јурамент, и потом во присустви и јеја мужа того Пантелии, ној дукати и сви новци примлени от Стојана Белишина предадоше се“.⁷⁶ У протоколу се истиче да је заклетва положе-

⁷¹ Укључивање чудотворних икона у Богојављенску процесију је имало дугу традицију у православној цркви, а повезивало се са чињеницом да је вода освећена тог дана сматрана чудотворном. О освећењу воде на Богојављење: Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 108–109. – Упор.: А. А. Турилова, *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*, у: *Чудотворная икона в Византии и древней Руси*, посебно 516, где де истиче да је на Богојављенској процесији ношена и Тројеручица, најугледнија хиландарска Богородичина чудотворица.

⁷² На овакву намену придворне капеле скренута је пажња у: Д. Руварац, *Карловачки митрополијски двор 1778*, Српски Сион XVII (1907), 442.

⁷³ На архивске изворе о оваквој намени придворне капеле указано је у: В. Матић, *Капела светог Трифуна у Сремским Карловцима*, 125.

⁷⁴ Упор. опис заклетве коју је синђел Павле Георгијевић полагао пред епископом посвећења Партенијем Павловићем и егзархом Арсенијем Радивојевићем 18. децембра 1751: Д. Руварац, *Протокол вођен на заповест митрополита Павла Ненадовића од Павла Георгијевића синђела*, 301.

⁷⁵ Исто, 336–338, 339, записи од 6, 16, 23. и 26. марта 1752.

⁷⁶ Исто, 339, запис од 28. марта 1752 – За расплет овог догађаја упор записе у истом *Протоколу* од 7. и 18. априла 1753.

на на уобичајени начин, „подобајушчим начином јурамент“, како се дословно наводи. То значи да је почетком педесетих година постојала већ уобичајена пракса да се спорови вођени пред конзисторијом,⁷⁷ који нису могли да буду разрешени на други начин, разрешавају полагањем заклетве пред чудотворном иконом.⁷⁸ Ефимерије је према *Инструкцији* патријарха Арсенија IV Јовановића био истовремено и члан митрополијске конзисторије, где му је припадало „шесто сосједаније“.⁷⁹ Дужност ефимерија је, с обзиром на то, подразумевала руковођење ритуалног полагања заклетве пред чудотворном иконом. Ова пракса, међутим, примењивана је само при случајевима које није било могуће решити на други начин. Приликом лакших правних неспоразума заклетва се обично полагала само „при крестје и евангелии“. Тако је на основу овакве заклетве извесни Лаврентије ослобођен оптужбе и послат у манастир Ремету.⁸⁰

IV

Након смрти патријарха Арсенија IV Јовановића оквири националног верско-политичког програма су се знатно сузили, јер поглавари српске цркве у Хабзбуршкој монархији више нису носили титулу патријарха. То је изменило статус придворне капеле, па и чудотворне иконе која се у њој налазила.

У исто време је одлука Дворског ратног савета о враћању чудотворице у Бездин постала правоснажна. Због тога се Теодосије Веселиновић, одмах након патријархове сахране, обратио директно царици Марији Терезији. Царица је на молбу бездинског игумана одговорила

⁷⁷ Конзисторије су биле нова врста правосудног управљања митрополијом и епархијама које је, како се сматра, увео митрополит београдско-карловачки Мојсеј Петровић. Оне су, обзиром на широке припадљности митрополијског суда и епархијских судова, биле мешовите. У њихов састав је, поред духовног, улазио и мирски сталож: Д. Руварац, *О конзисторијама у митрополији карловачкој од 1729–1868*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије III (1903), 234–243, посебно 244–278, где су објављени записници са заседања конзисторије.

⁷⁸ Полагање заклетве пред чудотворном иконом је уобичајена пракса. Заклетве су се, поред чудотворних икона, полагале и пред моштима светитеља. Упор.: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, 286.

⁷⁹ Д. Руварац, *Дужности и правила дворјана и дворских служитеља за време патријарха Арсенија Јовановића Шакабенте*, 504.

⁸⁰ Д. Руварац, *Протокол вођен на заповест митрополита Павла Ненадовића од Павла Георгијевића синђела*, 303, запис од 9. јануара 1752.

позитивно и указом од 13. маја 1748. наредила да се икона врати у манастир.⁸¹ Поводом новонастале ситуације расправљао је и црквено-народни сабор сазван због избора новог поглавара Карловачке митрополије. Из вотума Синода од 2. септембра 1748. се види да је већина епископа била у почетку против враћања чудотворице.⁸² Они су преко царског комесара на сабору обавестили двор да би одношење иконе из придворне капеле изазвало велико незадовољство народа. Међутим, у случају да царица потврди своју одлуку, сматрају да би пре повратка чудотворне иконе требало направити њену копију и оковати је на истоветан начин. Трошкове око овог подухвата требало би да сноси братство манастира Бездина.⁸³ О повратку осталих манастирских ствари, које су однесене заједно са иконом, епископи су били сагласни, јер оне нису ни пренесене у Карловце да би ту остале.

На представку Синода упућену Марији Терезији одговорио је царски комесар 14. септембра 1748.⁸⁴ Он извештава да се икона има предати у депозит осигуреној или петроварадинској војној команди, а ако епископи сматрају да она правно припада архиепископији, а не манастиру, могу накнадно да је траже. Синод се након оваквог одговора сложио са тим да се икона, заједно са осталим стварима врати у манастир.⁸⁵ За доношење овакве одлуке, поред арадског епископа Исаије Антоновића и темишварског епископа Георгија Поповића, залагали су се и неки банатски народни прваци присутни на сабору. Избор Исаије Антоновића за карловачког митрополита само је убрзао доношење од-

⁸¹ М. Јакшић, *Два српска сабора (1748. и 1749.)*, 96.

⁸² Исто

⁸³ Разрешење које је предложио Синод било је у сагласности са општим богословским схватањима да се тауматургијска снага оригинала преноси на његове копије. Познат је низ примера замењивања чудотворица репликама. Неке од њих су и саме постале веома поштоване, скоро једнако или чак више од оригинала. Илустративан пример је реплика Богородице Почске израђена по преносу чудотворице у Беч. Упор.: В. Puskás, *A máriapócsi kegytemplom és bazilita kolostor*, *Művészettörténeti értesítő* 3–4 (1995), 169–190.

⁸⁴ М. Јакшић, *Два српска сабора (1748. и 1749.)*, 96.

⁸⁵ Ова одлука Синода показује у којој мери су помесни епископи лако одустајали од подухвата који су учвршћивали ауторитет централне власти. Сличних примера њиховог понашања било је много пре и после тога. Овај антагонизам одредио је у пуној мери уобличавање варско-политичког програма Арсенија IV Јовановића и његову краткотрајност. На сукобе патријарха и помесних епископа скретана је често пажња у монографији М. Јакшић *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*.

луке о повратку чудотворне иконе у Бездин.⁸⁶ Теодосије Веселиновић већ 15. септембра 1748. извештава новоименованог митрополита да су ствари, однете из Бездина када и икона, враћене у манастир. У исто време су започеле убрзане припреме за повратак иконе. Темишварски епископ Георгије Поповић је одмах по повратку са сабора поручио бездинском игуману да крене у Карловце по чудотворицу.⁸⁷

Веселиновић је пренео икону прво у Темишвар, где је она изложена у новоподигнутом епархијском двору пет дана, између 20. и 25. септембра. У недељу поподне, 25. септембра 1748, чудотворица је „торжествено“ пренесена у Бездин „и постављена на своје место“.⁸⁸ Том приликом бездински игуман је пред иконом свечано закleo братство да је чувају и да не дозволе да она буде поново изнесена из манастира.⁸⁹ Пошто је Исаија Антоновић убрзо потом преминуо, Теодосије Веселиновић је наредио да се у знак захвалности његово име и име његових родитеља убудуће редовно помиње на богослужењу.⁹⁰ Чудотворна икона се налазила у Бездину до краја Првог светског рата. Након тога епископ Георгије Летић је преноси у Кикинду, а потом у Вршац, где се и данас налази у епархијској придворној капели.⁹¹ На Богородичин трон

⁸⁶ Бездински игуман је боравао у Карловцима у време отварања црквено-народног сабора. На саборној седници одржаној 30. августа он је изабран за члана депутације која је кренула у Беч да од царице Марије Терезије замоли потврду Исаије Антоновића за митрополита: С. Шакрак-Нинић, *Српске старине из архиве манастира Бездина*, 172.

⁸⁷ Темишварски епископ је кренуо у Карловце 16. јуна, скоро месец дана пре отварања сабора. У Темишвар се вратио 7. септембра: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, I, 150–151, бр. 743 и 745.

⁸⁸ О преносу иконе: Исто, I, 151, бр. 745.

⁸⁹ С. Шакрак-Нинић, *Српске старине из архиве манастира Бездина*, 124.

⁹⁰ Исто, 188.

⁹¹ Епископ Георгије Летић се, после предаје Темишвара румунским властима, преселио у Велику Кикинду, одакле је управљао и делом епархије у Румунији. У Вршац се преселио, након умировљења вршачког митрополита Илариона Радовића, 1. јануара 1931. Упор.: Сава, епископ шумадијски, *Др Георгије Летић, епископ банатски*, Банатски весник српске православне цркве 4 (1985), 9. – Да је чудотворна икона Богородице Бездинске доспела у Вршац тек након 1. јануара 1931. године показују инвентари из тог времена. У веома детаљном опису капеле светих архистратига Михаила и Гаврила, у инвентару владичанског двора који је примио епископ Георгије Летић 11. априла 1933. године, не помиње се икона Богородице Винчанске: Упор.: *Инвентар од 11. IV 1933*, инв бр. од 516 до 563. (рукопис се чува у владичанском двору у Вршцу). – Према следећем инвентару, из 1940, у придворној капели са налазила једна икона Богородице. Упор.:

у цркви манастира Бездина постављена је копија коју је насликао арадски прота Драгутин Остојић.⁹²

Копија, постављена у карловачку придворну архиепископску капелу уместо Богородице Бездинске, имала је другачију судбину. Она је по наређењу синода наручена већ у току прве половине септембра 1748, пре него што је чудотворица враћена у манастир.⁹³ С обзиром на чињеницу да је копија настала у веома кратком року, у току прве половине септембра 1748, реално је претпоставити да је посао поверен неком од угледних сликара који су у то време боравили у Карловцима. Име сликара коме је посао поверен није забележено, а није га могуће поуздано установити ни на основу стилских аналогija.⁹⁴ Израда окова је је наручена у Бечу, тако да је он постављен на икону тек 1750.⁹⁵ У то време за икону је израђен репрезентативни дуборезбарени и позлаћени рам са стакленим поклопцем.⁹⁶ За успостављање поштовања новонасликане

Инвентар епископског двора из 1940. год., стр. 3 (рукопис се чува у владичанском двору у Вршцу). Рад у архиви вршачког владичанског двора љубазно ми је омогућио његово преосвештенство епископ Хризостом, на чему се најискреније захваљујем.

⁹² Податак ми је љубазно саопштио прота Остојић приликом теренских истраживања у Бездину и Араду 1995.

⁹³ Икона је сликана темпером на дасци, а њене димензије су 53,5 x 74 cm. За детаљан опис иконе: Љ. Вујаклија, *Из инвентара сремскокарловачке Саборне цркве*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине VI–VII (1976), 304–305.

⁹⁴ Могућност поузданије атрибуције на основу стилских аналогija отежава и чињеница да је доњи део иконе касније пресликаван и то руком знатно слабијег мајстора. Фино сликани инкарнати на ликовима Богородице и Христа указују на могућност да се настанак копије веже за радоницу Јован Василијевича, придворног сликара преминулог патријарха, у којој у то време борави неколико ученика.

⁹⁵ Изгравирани текстови на ореолу око Богородичине главе, као и на сребрној плочи са патријарховом молитвом, доследно понављају оне са оригиналног окова, тако да се у њима наводи 1745. година. То може да доведе до забуне у вези са временом настанка окова. Међутим, контролни жигови за сребро су утиснути у Бечу 1750, што прецизно одређује време настанка. Израду окова је могуће повезати са боравком митрополита Павла Ненадовића у Бечу од 20. новембра 1749. до 5. маја 1750. За детаљну обраду окова: Љ. Вујаклија, *Из инвентара сремскокарловачке Саборне цркве*, 304.

⁹⁶ Начин израде и декоративни мотиви су блиски рамовима престоних икона са иконостаса цркве манастира Крушедола, па је реално претпоставити да су настали у истој радионици.

копије посебно се бринуо Павле Ненадовић, васпитаник патријарха Шакабенте, који је након смрти Исаије Антоновића 1749. изабран за новог карловачког митрополита. Њему су повест о Богородици Бездинској и развој њеног култа били добро познати, још из времена док се чудотворица налазила у манастиру Винчи. Петар Ненадовић, који је по монашењу узео име Павле, био је годинама секретар београдско-карловачког митрополита Мојсеја Петровића. Он је крајем двадесетих и у току тридесетих година XVIII века, боравећи у Београду, често одлазио у оближњу Винчу. У току наредне деценије Ненадовић је био један од најближих сарадника Арсенија IV Јовановића, тако да је био добро упознат и са улогом коју је патријарх наменио чудотворној икони по њеном преносу у Карловце. Ненадовић је одмах по избору за митрополита произвео Јефтимија Радосављевића у дворског свештеника и ефимериса, а када је он произведен у „началног проту карловачког“ дужност је преузео поп Василије.⁹⁷ Митрополијски протоколи из педесетих година XVIII века показују да се дворски ефимерис односио према копији Богородице Бездинске, по одредбама које је претходне деценије установио патријарх Арсеније IV Јовановић.

За време митрополита Ненадовића статус копије у званичном верско-политичком програму није био измењен. Међутим, већ тада њено поштовање међу верницима добија локални карактер и затвара се у оквиру Сремске епархије, јер је једино она била директно подређена јурисдикцији карловачких митрополита. Један од главних разлога за опадање култа била је чињеница да копија није имала тауматургијску снагу оригинала. Веза са прототипом се постепено заборавља, а копија се све више поштује као чудотворица пред којом се молио патријарх

⁹⁷ Повест о Богородици Бездинској била је добро позната и Јефтимију Радосављевићу, који је прешао из Београда у Карловце заједно са патријархом Арсенијем IV Јовановићем. Радосављевић је рукоположен за свештеника по преласку у Карловце, 28. априла 1742. По избору Павла Ненадовића за митрополита, већ 1749, он се потписује као „архиепископско-митрополијски капелан“. Упор.: Т. Остојић, *Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима*, Српски Сион XVII (1907), 156. Јефтимије Радосављевић је 5. јула следеће године, након монашења Живана Црногорца, именован за протопрезвитера Саборне цркве. Дужност дворског ефимерија је преузео поп Василије, који се у истој служби налазио и почетком наредне деценије: Д. Руварац, *Митрополит Ненадовић награђује своје помагаче и дворјане*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије III (1913), 166–167; Исти, *Кореспонденција митрополита Павла Ненадовића из Беча 1762, 1763. и 1764 са началним протом карловачким Јефтимијем Радосављевићем*, 95, 105.

Арсеније IV Јовановић. Да је она управо на такав начин тумачена у митрополијском средишту потврђује и каснија копија Григорија Давидовића Опшића са Богородичиног трона парохијске цркве у сремском селу Баноштор.⁹⁸

Копија Богородице Бездинске се налазила у придворној капели све док је она била у служби, након чега је пренесена у новоподигнуту Саборну цркву и постављена испред јужне стране иконостаса.⁹⁹ Пренос иконе из придворне капеле у Саборну цркву обављен је у току 1781, а Богородичин трон продат је парохијској цркви Светих врача Кузмана и Дамјана у сремском селу Нештин, где је на њега смештена чудотворна Богородичина икона.¹⁰⁰ Тиме су форме култа Богородице Бездинске које је установио патријарх Арсеније IV Јовановић коначно у потпуности измењене. Њена копија се потискује из званичне побожности Карловачких митрополита и све више прелази у оквиру локалне популарне побожности. Почетком XX века унутрашњост Саборне цркве је у великој мери измењена. Том приликом је уклоњен барокни црквени мобилијар, али је копија Богородице Бездинске заједно са аутентичним рамом из средине XVIII века задржана на истом месту.

Поштовање Богородице Бездинске по повратку у манастир, с друге стране, постепено се претапа у популарни култ, који прихватају и прослављају најшири слојеви верника. Бездин у току друге половине XVIII века постаје једно од најугледнијих православних маријанских култних средишта северно од Саве и Дунава.¹⁰¹ На покушај избеглог

⁹⁸ У вотивном тексту испод ове копије наводе се порекло иконе и њена чудотворност, али се у први план истиче да је насликана по наруџбини патријарха Арсенија IV Јовановића 1743., што у ствари није у потпуности одговарало истини. Текст је објављен у: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи I*, 125–126, бр. 627.

⁹⁹ В. Матић претпоставља да је капела била у служби све до 1780. Упор.: В. Матић, *Капела Светог Трифуна у Сремским Карловцима*, 131. – У то време је на хору Саборне цркве формирана нова митрополијска придворна капела, посвећена Светом Георгију, али икона није поставена у њу. Ова капела је имала сасвим другачији статус од патријаршијске придворне капеле Арсенија IV Јовановића, а била је и мање приступачна верницима. О овој капели: В. Матић, *Капела на хору Саборне цркве у Сремским Карловцима*, у: *Капеле фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1989, 109–118.

¹⁰⁰ М. Тимотијевић, *Богородица Нештинска*, 195.

¹⁰¹ Захваљујући томе Бездин је израстао у најбогатији банатски манастир. Показује то и *Потис манастира Бездина* од 1. марта 1771. Документ је објављен у: Р. М. Грујић, *Прилози историји српских банатских манастира у другој половини XVIII-тог века*, Богословски гласник IX–I (1906), 28–30. За исто мишљење: С. Шакрак-Нинић, *Српске старине из архиве манастира Бездина*, 124, где аутор сматра да историја Бездина заправо започиње повратком чудотворице у манастир.

пећког патријарха Арсенија IV Јовановића да од Богородице Бездинске направи заштитницу целокупног српског национа подсећала је само сребрна плоча са молитвеном песмом упућена чудотворици, која није скинута са иконе ни након њеног повратка у манастир. Међутим, уместо институционализованог прослављања иконе као симбола колективног идентитета смештеног у центар национа, њен углед се ширио путевима популарне побожности. У Бездин пристижу бројни верници из свих области Карловачке митрополије, вођени превасходно жељом да буду исцељени посредовањем чудоворне Богородичине иконе. Наиме, Богородица Бездинска се посебно прославила као исцелитељица духовно оболелих, за чији је боравак у манастиру подигнуто посебно здање, одмах поред цркве.¹⁰² Икони се прилаже низ вотивних дарова о чему сведочи њихов опис у манастирском инвентару из 1802. За потребе популарне побожности настаје низ сликаних и графичких реплика Богородице Бездинске, који су често пропраћени вотивним текстовима у којима се икона прославља као чудотворица која исцељује сваког ко јој прилази са вером.

¹⁰² Здање је поменуто у *Попису манастира Бездина* из 1771. Упор.: Р. М. Грујић, *Прилози историји српских банатских манастира у другој половини XVIII-тог века*, 28.

Сл. 1 Богородица Бездинска, чудотворна икона, радионица Кијевопеческог манастира 1726/7

Сл. 2 Богородица Бездинска, бакрорез са представом чудотворне иконе и ведутом манастира Бездина, непознати аутор 1762

Сл.3 Богородица Бездинска, бакрорез са представом чудотворне иконе, Захарија Орфелин, 1770

Сл. 4 Богородица Бездинска, реплика чудотворне иконе, Недељко Поповић 1770

HOLY VIRGIN OF BEZDIN AND RELIGIOUS AND POLITICAL
PROGRAM OF PATRIARCH ARSENIJE IV JOVANOVIĆ

Summary

In the very center of baroque Marian religiousness was the reverence for Holy Virgin's miracles and her miraculous icons. That is why in the churches of Karlovci Metropolitan Diocese, founded after the Great Exodus in 1690, could as well be seen the reverence for a large number of miraculous Holy Virgin icons. The most renowned among them was the miraculous Holy Virgin of Bezdin. This icon, a replica of Holy Virgin Vladimirska, was brought from Kiev by the monk Paysiye Greek (1698–1737) in the spring of 1727. By approval of Metropolitan Mojsej Petrovic, it was temporarily placed in the Belgrade Cathedral Church, and then it was moved to the renovated Vinca monastery. After the Ottoman Turks invaded Serbia again in 1739, the exiled Vinca monks found shelter in the monastery of Bezdin in Banat, taking with them the miraculous icon as well. By orders of the exiled Patriarch of Pec, Arsenije IV Jovanovic, the miraculous icon was secretly taken to Karlovci on 24 March 1743. That was the cause of a lengthy dispute between the Archimandrite of Bezdin, Teodosije Veselinovic, and the Patriarch Arsenije IV Jovanovic. The exiled Patriarch deemed the decision of competent authorities in favor of the monastery not to be effective in the church itself, and refused for the icon to be returned to Bezdin. Instead, it was placed in the Patriarch's adjoining chapel of St. Trifun (Trifone), which has been called the Holy Virgin Church ever since. A complex cult was developed surrounding the icon, originating from the idea of the miraculous icon as a palladium for the entire 'Serbian nation', headed by with the exiled Patriarch of Pec. The meaning and significance of the cult was most logically expressed by the patriarch's ode to the miraculous icon, which was engraved on the silver plate, mounted on the icon frame (wrought in Vienna in 1745). The adjoining chapel's master of ceremony was the one in charge of revering the icon and rituals related to it, whose duties were specified by the Instruction issued by the Patriarch on 1 January of the same year.

However, the endeavor of Patriarch Arsenije IV Jovanovic to make the Bezdin Holy Virgin into the palladium for 'Serbian nation' failed to have lasting results. Immediately following his death, the Bezdin Archimandrite applied to Empress Maria Therese herself, who passed a decree on 13 May 1748 that the miraculous icon should be returned to Bezdin. The majority of bishops invited to Synod in order to choose a new head of the church were at first against the returning of the icon, which can be seen in the minutes from the meeting held on 2 September of that year. It was only at later Synod meetings, when the Bishop of Arad, Isaija Antonovic, in whose eparchy Bezdin was situated, was chosen for the Metropolitan, that the decision for the icon to return to the monastery was reached. Before that, in accordance with the Synod decision, a copy was made, which remained in Karlovci, but the reverence of that icon failed to attain the reputation of the original one. The relocation of the miraculous icon was organized in a festive manner, with a big display of ceremony. Following the arrival of the icon in Bezdin, the true escalation of its cult started, equaled by no other miraculous icon in Karlovci Metropolitan Diocese. The following

decades saw the printing of several graphical sheets with the representation of the true image of the Bezdin miraculous icon, and its replicas were ordered in large numbers for parochial and monastery churches in the whole of Karlovci Metropolitan Diocese. The icon was in the monastery until World War I, when Bezdin was no longer within the borders of the newly founded Kingdom of Yugoslavia. Therefore, Episcopo Georgije Letic first transferred it to Kikinda, then to Vrsac, where the miraculous icon is still in the adjoining chapel of the Vrsac episcopos.